

БРАНКО ПЕТРАНОВИЋ

13-ЈУЛСКИ УСТАНАК КАО ЕВРОПСКИ ФЕНОМЕН

На почетку навиду питања: није ли сврставање 13-јулског устанка у феномене поробљене Европе у другом светском рату претеривање; не ради ли се о некој личној фасцинацији од које се није лако ослободити и после протека толико времена, захваљујући емотивној неизбрисивости доживљаја; има ли та глобална појава наше најновије историје све оне саставнице које би могле оправдати насловљену оцену; да ли упоредна анализа борбе у поробљеним земљама Европе дозвољава да се — на чињеничкој основи — црногорски устанак тако индивидуализира, поготову упадљиво издваја у историји Европе у другом светском рату; колико је сенка каснијег разлаза и сукоба умешаних друштвено-политичких субјеката исте патриотске мотивације, иако супротних социјалних хтења била садржана већ у оквиру устанка.

И, пре свега, да ли је за упоређење остварен битни услов да се ради о јединицама исте или сличне мере? Друкчије речено, да ли је методолошки коректно упоређивати антиокупаторску борбу у форми устанка у разним земљама Европе? На основу којих мерила судимо да је реч о изузетној историјској појави другог светског рата? Устаничке акције су несумњиво карактерисали различити историјски услови, односи снага, па и време избијања, облици борбе, јединственост или хетерогеност покрета. Но, свима антиокупаторским снагама је заједничко то што су део велике фактичке ратне коалиције, касније уговорно утврђене, као резултат редукције сукобљених снага на снаге фашизма и антифашизма. Тај момент је чинио ону битну демаркацију између две различите историјске епохе, оне првог и оне другог светског рата, одређујући стратешко-тактичке варијанте покрета отпора и народноослободилачких покрета, као оквира револуционарне смене власти у другом светском рату.

Тако рано, на самом почетку друге фазе другог светског рата, одређене нападом Немачке на СССР, нигде у поробљеној Европи није дошло до таквог устанка какав је био 13-јулски

устанак у Црној Гори. Одликовала га је еруптивност, силовитост удара, масовност, размере и интензитет борби, одлучна контраофанзивна реакција окупатора. Стога се и битна разлика између 13-јулског устанка и устанака у другим земљама Европе састоји у томе што је устанак у Црној Гори избио, такорећи, на самом почетку окупације, и то привилеговане окупације, док су се силе Осовине налазиле на врхунцу своје моћи, насупрот устанцима у другим европским земљама до којих долази после италијанске капитулације, у завршној фази рата или у последњим данима немачког слома.

У свим окупираним земљама јављају се покрети отпора 1939—1940. у ембрионалној форми, за које је карактеристичан пасивни или ненаоружани отпор, с неким особеностима у Пољској. О каквим се зачецима ради, најбоље говори покрет отпора Француске који до јуна 1940. у своме саставу није имао више од 1000 припадника организованих у илегалној мрежи отпора. Највећи део покрета отпора определио се за ниже облике отпора: од пасивне резистенције, преко активности обавештајне мреже, антифашистичке пропаганде, до диверзија и саботажа, тајног рата, нарочито на западу и северу Европе. Покрети отпора ће се током рата све боље организовати, разграђивати и припремати за отсудни тренутак савезничке инвазије или совјетске стратегијске иницијативе у земљама европског истока и југоистока.

Напуљски устанак против Немаца, познат иначе у историји покрета отпора Италије као „четири напуљска дана“ (27—30. септембар 1943), изнудио је немачку евакуацију града, а устанички галас се разлио и по другим градовима југа (Капуа, Нола, Матера, Ланчано и други). Немачка реакција је била крајње окрутна: од паљевине села до убијања талаца и депортовања хиљада Италијана.

Варшавски устанак, под генералом Бором Коморовским, трајао је 63 дана (1. август — 2. октобар 1944. године), однео 200.000 жртава и довео до срањивања са земљом пољске престонице. Иза тзв. лондонске струје устаника стајала је тежња да се у Варшави успостави власт пре него што у њу уђу јединице Црвене армије. Погибија варшавских устаника продубила је кризу између снага Националне армије у Пољској и СССР-а, јер су — устаничко вођство и емиграција, оптужили Црвену армију да се намерно зауставила на обалама Висле, препуштајући Немцима да доврше јединице Националне армије.

Масовни устанак избио је 29. августа 1944. и у Словачкој, са центром у Банској Бистрици, коју су Немци заузели тек 28. октобра 1944. године. Борачка маса од 6 до 120 хиљада људи састојала се од партизана, војника квислиншке словачке армије, разних помоћних и позадинских група, политички гледано, састављена од комуниста и тзв. грађанског табора.

Инвазија Нормандије јуна 1944. дала је подстицај покретима отпора у окупираним земљама на западу Европе. Наступио је дуго очекивани тренутак. Борбе су се развиле тек када су покрети отпора, који су дотле живели свој „страсни живот“ у

подземљу, како би рекао Шарл де Гол, изашли на отворену сцену, помогнути добровољцима и народом. Париски устанак, августа 1944, протекао је у знаку барикада, освајања општина, управних установа и радио станице, пре него су савезничке групе ушле у француску престоницу.

Преврати у Букурешту 23. августа и Софији 9. септембра 1944, претенциозно у националној историографији називани устанцима, битно су били одређени победама совјетског оружја.

Устанак у Прагу је избио 4. маја 1945, пет дана пре него су групе Црвене армије заузеле чехословачку престоницу, 9. маја 1945. године. Почев од 1. маја избило је више локалних устанака, који су се са прашким устанком, сливали у општенародни мајски устанак.

Наведени устанци били су несумњиво израз различитих концепција антиокупаторске борбе, свodeћи се на дејства покрета отпора, везаних за централе својих протектора, дејствујући уз помоћ спуштених падобранаца (у Словачкој), отварајући пут савезничкој и француској војсци (2. оклопној дивизији генерала Леклерка у Паризу); били су одређени хватањем веза са Црвеном армијом у Карпатима (Словачка), продором совјетских снага у Румунију и Бугарску, или пропуштањем Стаљина да Црвена армија помогне устанике, као у случају Варшаве.

Устанак у Црној Гори 13. јула започео је и текао у пуној стратешкој блокади, међутим, без помоћи са стране, која је иначе била карактеристична за народноослободилачку борбу у Југославији све до јесени 1943, када је делимично пробијена успостављањем веза са западним савезницима, а потпуно септембра 1944. године сусретом корпуса НОВЈ са „фронтовима“ Црвене армије. Помоћи није могло бити ни са које стране, сем ако се није напајало илузијама да ће Црвена армија избити преко ноћи на Карпате и Дунав, као руска војска у давна турска времена. Осовина је држала целу Европу, сем неутралних земаља (Швајцарске и Шведске) и европског дела Турске, а земље медитеранског фашизма — Шпанија и Португалија стајале на њеној страни. Усамљена Велика Британија је од слома Француске ишчекивала инвазију, Рузвелтова Америка налазила ван рата, којему су се супротстављале моћне изолационистичке струје, а Црвена армија се — уместо да смрви Вермахт на својим границама, као што се ирационално веровало, налазила од првог дана напада у тзв. стратегијском повлачењу.

У Црној Гори се радило о класичном устанку који оружаним путем настоји да промени одређено стање успостављено окупацијом, дејством народне силе, која отворено негира постојеће стање, независно од првобитног хтења комуниста. Отуда се оцене устанка као „побуне“, истина ретке, као она Драже Михаиловића из 1943, не потврђују у историјској провери догађаја, па самим тим су неодрживе и у класификацији политичке теорије. За побуну се обично везује краткотрајност акције (устанак се међутим претвара у герилу и народноослободилачки рат и рево-

луцију), парцијалност (устанак је део шире, југословенске акције, антифашистичке уопште), недовољна политичка зрелост (зна се, и те како, чему се тежи, на ширем плану, од стране организатора), недостатак јасне перспективе, ако се изузме „акт негодовања“ (иако се на нивоу вођа, зна што је крајњи циљ).

Историчари и политички писци анализирају устанак и са становишта колико је био организован или спонтан. У свим аутентичним покретима народа тешко је раздвојити елементе организованости и спонтаности, те истиснути спонтаност као пратећу појаву сваког устанка. Стихијни елемент се појављује у виду изненадног прихватања борбе или изливања стихије када је борба већ покренута. Познато је колико су у 13-јулском устанку покрет народа и борбе превазишле замишљене циљеве, размере и начин борбе. Извори показују да је организатор настојао да учврсти и стабилизује и војну и политичку организацију, обезбеди команду и поштовање наређења, учврсти утицај у народу. Милован Ђилас је изричит да је народ „преплавио наше вођство“ и „премашио предвиђања“ комуниста.

У свим поменутих устанцима руководећу снагу представљају комунисти или грађанске снаге status quo, које за разлику од Југославије и Албаније, где тече процес револуционарне смене власти у условима рата и окупације, донекле и Грчке, постоје и делују паралелно, без већих трвења и сукоба, поготову оружаних, или драматичних социјално-политичких обрачуна. Хомогеност устаничке масе у Црној Гори је само привидна, избијајући делимично и локално у јек устанка у виду покушаја супростављања „комунистичкој организацији“ јаком „националистичком организацијом“, стварања војних јединица као јединствених и то на националној основи, претњи о отварању два фронта и изазивања „унутрашњег крвопролића“, разлаза око команде, као вида престижа. Националистичке снаге у устанку нису вољно спремне да се покоравају комунистима и њиховим директивама. Комунисти и националисти су имали и различити редослед непријатеља: Арнаути, Италијани и комунисти (националистички редослед) и окупатор и његови сарадници (редослед комуниста). Национално-унионистичке снаге у устанку су захтевале обуставу борбе и ликвидацију комунистичке власти и ослобађање народа из комунистичких руку, обустављања изазване авантуре.

Комунистичка премоћ осећала се у свим оним покретима који су били под контролом Москве, за разлику од тзв. лондонске струје. Прва је имала офанзивну антиокупаторску акцију, а друга стратегију атантизма. Та стратегија се објашњавала тежњом да се народ сачува од непотребног проливања крви. Но, зар случај Варшаве не показује како је руководство лако жртвовало стотине хиљада људи у операцији стављања СССР-а пред политику свршеног чина, откривајући на другој страни и Стаљинов цинизам, у ствари срачунати политички прагматизам да се не притекне у помоћ снагама које су Немци осудили на смрт, само зато што су се борили против пада Пољске под власт СССР-а. Ако изузмемо овај случај, сви западноевропски покрети

отпора, па и бугарски, прокламовали су да воде бригу о egzистенцијалном моменту, то јест ишчекивали расплет на великим фронтovima. Изразит пример даје наредба Шарла де Гола октобра 1941. да се обуставе напади на окупаторе због масовних репресалија, али она из августа 1944. да се спасу мостови на Сени у време устанка и ослободе ратни заробљеници.

Руководећа језгра свих ових устанака имају своја међународна упоришта: Коминтерну до 1943, када је реч о комунистима, односно СССР до краја рата, и Велику Британију, у случају прозападних покрета отпора са атантистичком стратегијом. Између ова два облика међународног протектората постоји разлика: комунистички је тајан и посредован, а комунистичко и совјетско понашање увелико одређено неопходношћу хармоније у врху антифашистичког ратног савеза између Стаљиновог СССР-а и Велике Британије, као парламентарне државе и старе колонијалне силе истовремено. За југословенске комунисте ову везу је посредно (преко загребачког центра Јосипа Копинича) или непосредно остваривао Јосип Броз Тито. Титово „лево истрчавање“ (класно скретање) познато је како 1941, тако и 1942. и 1943, све до прихватања политике компромиса или усвајања реал политике под утицајем страног фактора. Застрањивањем у лево Ј. Б. Тита, практично одустајањем од суспензије тзв. друге етапе (или социјалне револуције), а на другој страни постојањем другог покрета отпора под Дражом Михаиловићем који се изјашњавао за легитимног настављача континуитета Југословенске војске, браниоца монархизма и status quo, носиоца дијаметрално другачије националне политике и стратегије ишчекивања, онемогућено је постизање модус вивенди на антиокупаторској, антифашистичкој основи. Милован Ђилас је у томе изричит: „Наше припреме против окупатора биле су истовремено и припреме против снага страног поретка“. Стога у Југославији, па и у Црној Гори, није могло ни доћи до паралелних антифашистичких покрета. Шта више дошло је до особеног грађанског рата („рата у рату“, „револуционарног рата“), који су изазвали четници на тлу западне Србије и Шумадије у јесен 1941, са трајним последицама за сав српски простор у Југославији, и у Словенији, укључујући интернационализацију југословенског питања.

Јединство у 13-јулском устанку је било само тренутак иза кога се јављала потмула борба око вођства, обустављања операција, политика стишавања, дочекивања Италијана без отпора у време осеке устанка. Грађанске снаге у устанку су са зебњом гледале комунисте као нову снагу, с хомогеном организацијом, ћелијом готово у сваком селу, организацијом која је — још уочи рата — изукрштала Црну Гору.

Црногорска села и вароши увелико су се разликовала пре 17. априла и после капитулационог акта, окупације и деобе Југославије, јер су се у њему — у новој ситуацији, нашли баџи и студенти, чиновници и незаробљени официри, многобројне избеглице са Косова и Метохије, из Македоније, Војводине, Србије, НДХ.

Против окупације спонтано су се изјашњавале и комунистичке и унионистичке снаге, с тим што су комунисти били отворени за све алтернативе до 22. јуна 1941, а грађанске исто тако ишчекивале и процењивале ситуацију. Обе ове струје су биле непријатељски расположене према малобројним сепаратистичким снагама.

Мислимо, међутим, да немају изворно покриће две тезе које се налазе распрострањене у литератури на српскохрватском језику у иностранству. Прва, по којој је устанак избио као искључива реакција на Петровданску скупштину, што је једнострано гледиште, јер су се комунисти одраније припремали. Друга теза да је над устанком „лебдео дух легендарног вође“ пуковника Драже Михаиловића је пропагандистичко-митоманска, самим тим што је Михаиловић половином јула 1941. био непознат и за учеснике грађанско-унионистичке оријентације, укључујући официре, све до успостављања веза између Црне Горе и Равне горе, у јесен 1941. године.

У Црној Гори је, за разлику од осталог српског простора, било више него јако изражено југословенство. Михаиловића је, пак, одликовао у националној политици „србизам“, који се напушта тек при крају рата, под крај 1943. и јануара 1944. на Конгресу у селу Ба, под утицајем размаха „партизанског југословенства“, притиска Британаца и приступања Михаиловићевом покрету социјалиста са Живком Топаловићем. Независно од југословенских ознака покрета и његових организација, као и учешћа Михаиловића у југословенској влади Слободана Јовановића од јануара 1942, Михаиловић је давао предност решавању српског питања у Југославији. На основу нашег познавања проблема, мислимо да је британско напуштање Михаиловића било више одређено њиховим сазнањем да он није више кохезивни чинилац Југославије (мада то није био ни од почетка) него борбеним дефетизмом четничког покрета.

Једну од саставница расположења за 13-јулски устанак чини однос обеју антифашистичких струја у Југославији, посебно у Србији и Црној Гори, према одбацивању капитулације 24—26. марта 1941. године, односно 27-мартовским преврату. Ову појаву немамо у земљама у којима су избијали наведени устанци, јер држање комуниста и грађанских снага према рату није било истоветно. За француске комунисте радило се о империјалистичком рату; они су носиоци дефетизма израженог у формули: „За кога“ и „Зашто“? Пољске грађанске снаге су у СССР-у гледале снагу „социјалног империјализма“, који по четврти пут у историји учествује у деоби Пољске. Генерал де Гол се плашио комуниста и пре 22. јуна и после 22. јуна, гледајући у њима „армију револуције“.

У Југославији су и комунисти и грађанске снаге антифашистичког смера стајале на становишту отпора продору Осовине и капитулацији пред њом, комунисти од половине 1940, значи од пада Француске, иако ни после нису одустајали од осуда рата као империјалистичког, и одбацивања револуционарне реторике.

У западној литератури има и теза да су били филонацисти, али се оне не могу доказати. То не значи да нису забележене манифестације дефетизма у првој половини 1940. године, посебно у Црној Гори.

Грађанске и комунистичке снаге у Југославији су се 27. марта дефинитивно определиле за фронт светске демократије и антифашизма. Неки историчари у нас чак говоре о „заробљеницима“ 27. марта. За те снаге је избор био извршен и више није било повратка. Тај избор је довео до улоге Југославије у светској антифашистичкој коалицији, али је за последицу имао и изгубљен рат („недовршен“), слом државе коју су Црногорци осећали као своју (са свом критичношћу према њој), што је у крајњој линији изазвало геноцидну судбину Срба у НДХ и на Косову и Метохији. На сцени су се 27. марта појавили и комунисти као полулегализована снага, нови субјект, неспреман да се са ње повлачи, са својим антифашистичким опредељењима, чекајући сигнал из Москве. Профашистички писци су касније писали да су „националне самоубице“ својим хазардерским понашањем 27. марта потписали комунистима меницу коју су ови и те како скупо наплатили.

Црногорци су 27. марта на позорници збивања имали људе југословенског значаја: патријарха Гаврила Дожића, Јована Ђоновића и Марка Даковића, на једној страни, и Милована Ђиласа, Светозара Вукмановића и друге, на другој страни.

Велики противник капитулације пред Немачком био је, пре свега, патријарх Гаврило Дожић. У влади од 27. марта налазио се и Марко Даковић. Комунисти су демонстрирали са другим грађанима 25—27. марта, па и у манифестацијама тога дана. Патријарх Гаврило Дожић је 24. марта 1941. добио депешу подршке са збора на Цетињу да „у овом часу народног искушења“ Црногорци моле „да Српство тим путем до краја поведете“. Из Пљеваља су му јављали да у њему виде „чуvara части нације“, тражећи од њега да изврши своју дужност јер „сав српски народ“ то од њега очекује. Поздрављао га је народ Андријевице у отпору, као и народ из Берана да води бригу „о интегритету наше моћне отаџбине Југославије“. Грађани Цетиња су 24. марта манифестовали краљу, Југославији и војсци, док су „левичари“, како стоји у једном извору, клицали Русији и савезу са Русијом, те дизали пароле против Хитлера и Мусолинија. После преврата, манифестације одушевљења прекриле су Цетиње, Подгорицу, Котор и друге вароши и села Црне Горе. Са Цетиња је 27. марта јављано да је „народ ванредно одушевљен данашњим догађајима“. И даље: „Црногорац не може да изрази своје задовољство ако не би пуцао из пушке или револвера. Зато се на све стране чују пуцњи који оглашавају велику народну радост“.

Избор 13. јула суштински се није разликовао од оног 27. марта, шта више чинио је његову последицу. Црна Гора је 1941. са Србијом бранила Југославију. Из дубина црногорске историје потврђивао се континуитет духа слободе. Црна Гора је тог јуна поистовећивала своју историјску судбину и са Русијом, што је

било карактеристично за обе струје црногорског друштва, од којих је грађанска тек касније, у земљи и у емиграцији — под утицајем комунистичких аберација, — почела да прави разлику између Русије и СССР-а, православља и комунизма, демократије и болшевизма.

Италијани су ломили устаничку силу користећи методе немилосрдне егзекуције и репресија, перфидне политике подвајања и одвођења Црногораца у логоре. Збила се нова интернација Црне Горе. Но непријатељ, који је спајао војне са дипломатским методама, није могао да не мисли и на будуће планове и балканску конфигурацију односа, нагињући наслону на Србе и Црногорце пре него на Албанце и Хрвате. Србија, као брана НДХ, требало је да осигура италијански продор на Балкан и Подунавље. Све се резимирало у једном закључку: да падом „Русије“ Србе треба довести у сферу Рима. Као да су одјеживале идеје из времена провидура и аустријских намесника.

*
* *
*

Завршили бисмо закључком да устаницима јула 1941. није недостајало слободарства, масовности и активног отпора, са политичким ознакама, као и устаницима у другим европским земљама, али, подвучимо, далеко касније. Масовност устанка у Црној Гори ипак нема пандана, чак и у завршној фази рата, јер се ради о устајању целог народа. У Црној Гори је постојала психолошка принуда да се из борбе не изостане. Компонента „Русије“ и сазнања да је она у рату, утицала је на свест Црногораца. Како би се Русија могла оставити да води битку без Црногораца? Масовну ознаку налазимо и у Варшави и у Словачкој, у Паризу и Прагу, али су у питању устанички таласи у постстаљинградској фази као преломној хронолошкој одредници другог светског рата. Устајање целог народа, који одбацује повлашћени режим који му нуди освајач, појава је без примера. Српски народ у НДХ је дизао устанак ради спашавања живота, у нужној одбрани; Срби у матици су још једном морали осетити србофобију немачког врха, а Пољаци устајати да се спасу од уништења и германизације, при чему је за њих карактеристична и политика одбране status quo пред надирањем Црвене армије. Обе основне струје друштва Црне Горе потврдиће те историјске јулске зоре своје антифашистичко опредељење. Расцеп започет у устанку довршиће се на питању: даљег настављања антиокупаторске борбе, офанзивне стратегије и социјалних промена, или ишчекивања клонућа великих окупаторских сила у име егзистенцијалног опстанка српског народа, која ће се на овом подручју завршити у колаборацији или „борбеном антикомунизму“, како се та појава назива у делу литературе у иностранству.

Branko Petranović

THE 13th JULY'S REBELLION AS AN EUROPEAN PHENOMENON

Summary

The 13th July's rebellion is a unique European phenomenon because of its massiveness and strongness against the occupier who didn't spare external signs of kindness. In the first war year there were not a rebellion of such degree. Serbian rebellion from July to September in 1941, was gradual, while in the other occupied European countries rebellions were breaking out in the second war stage or on the occasion of its outcome (Rebellions in Naples, Slovakia, Warsaw, Paris and Prague) in 1943 to 1945. The organizers of the 13th July's rebellion were communists, but unionistic forces were one of patriotic components. So-called Republic of Užice in Serbia arose as a result of acting partisans and chetniks' forces, with a domination of national liberation forces. In November 1941, civil war took place in the territory of West Serbia, thus before chetniks' collaboration, with consequences for whole Yugoslavia and for entire war period. Contradictions, separations and conflicts are characteristic for Montenegrin rebellion mass as well. The ideologic exclusiveness of one and another side prevents parallelism of the movement without dramatics of civil war. With the 13th July's rebellion, communists signed a beginning of the War of National Liberation and of social revolution in its frames and under their hegemony, while unionists with their militant coming out abandoned a puppet creation — Independent Montenegro under Italian protectorate. However, the author considers as a forgery thesis in a part of emigrants literature that under the 13th July's was present an idea of Ravna Gora. More than it was usual in historiography until now, the author links the rebellion to March 27th, for that was a day when Serbs made choice and determined for a struggle; from March, 27 the king and the government were hostages of Britains. Importance of so-called Russian factor is pointed out, too. In the events of March 27, April War, the 13th July's rebellion, Montenegrins had notable Yugoslav and international role with outstanding personalities: patriarch Gavriilo Dožić, Jovan Đonović, Marko Daković, Milovan Đilas and Svetozar Vukmanović Tempo.

